

Leidse kinderen tussen fabriek en school, 1840-1914

Cor Smit

‘Naar school moeten de kinderen,’ schreef de Leidse fabrikantenzoon Samuel le Poole in 1860 in een van zijn pleidooien voor beperking van kinderarbeid.¹ De verbinding tussen kinderarbeid en schoolverzuim was voor veel negentiende-eeuwers duidelijk en een van de redenen om voor maatregelen ter beperking van kinderarbeid te pleiten. Maar hoe keek men daar precies tegen aan: waarom moesten de kinderen eigenlijk naar school? Meer in het algemeen komt in dit artikel de vraag aan de orde, wat de effecten van de industriële ontwikkeling op het onderwijs waren en dan met name met betrekking tot (het volgen van) lager onderwijs. Was er om te beginnen werkelijk sprake van een relatie tussen fabrieksarbeid van kinderen en schoolverzuim? In de eerste plaats zal daarvoor nagegaan moeten worden of er in moderne bedrijven vraag was naar kinderarbeid en of er correlaties te ontdekken vallen tussen de ontwikkeling van kinderarbeid, technologische vernieuwing en schoolverzuim. Regelmatig is gesteld dat de introductie van de stoommachine en verdere mechanisatie de omvang van de kinderarbeid juist temperde.² Stelde de industriële ontwikkeling nieuwe, hogere scholingseisen ten behoeve van het werk aan de nieuwe machines en was dit het ‘welbegrepen eigenbelang’ (om Le Poole nogmaals aan te halen)³ dat sommige fabrikanten dreef tot een pleidooi voor wettelijke beperking van kinderarbeid? De vraag is dan wel of de tegenstanders van dit soort wetgeving dan verstokte conservatieven waren, die de nieuwe tijd niet begrepen. Vervolgens komt aan de orde welke middelen men dan wilde inzetten om kinderarbeid te beperken en schoolgang te bevorderen. Ten slotte wordt bekeken wat het effect van de verschillende maatregelen was, die inderdaad genomen werden. Leidde het bekende Kinderwetje van Van Houten (1874) ook tot minder schoolverzuim of bleven er problemen bestaan en in hoeverre hadden deze met de vraag naar kinderarbeid te maken? Het is logisch te veronderstellen dat de Leerplichtwet van 1901 een einde gemaakt heeft aan het verzuimen van het lager onderwijs vanwege

¹ S. le Poole, ‘Pogingen voor een goede zaak’, *De Economist* 9 (Amsterdam 1860) 248.

² Bijvoorbeeld I.J. Brugmans in *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw, 1813-1870* (Utrecht/ Antwerpen 1971) o.a. 101-102 en 107; zie ook J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen 1976) 106 en J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland, 1500-1874, van berusting tot beperking* (Assen 1964) 56.

³ S. le Poole, ‘Pogingen’, 247.

arbeid in de fabriek. Had fabrieksarbeid sindsdien inderdaad geen negatieve invloed meer op het schoolbezoek?

In dit artikel worden deze vragen behandeld aan de hand van de Leidse ontwikkelingen in de periode 1840-1914. Leiden is in dit kader interessant, omdat Leiden en diverse Leidenaren een belangrijke rol speelden in de landelijke discussies, zeker in de aanloop naar het Kinderwetje.

Kinderarbeid en industrialisatie

Over het algemeen ziet men de industrialisatie in Nederland pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw werkelijk van de grond komen. Een stad als Leiden is hierop echter een uitzondering. Vooral de dominante textielnijverheid ontwikkelde zich al vóór 1860 tot een overwegend industriële bedrijfstak, waarbinnen de grote meerderheid van de arbeiders en arbeidsters in stoomfabrieken werkte. Thuisarbeid kwam in de Leidse textiel vrijwel niet meer voor, bijna alle arbeid was geconcentreerd in fabrieksgebouwen. Daar werden de verschillende spinmachines (met name de zogenaamde 'self-actors') en volwerkhuizen⁴ praktisch allemaal door stoomkracht aangedreven en in diverse fabrieken waren zelfs al machinale weefgetouwen geïntroduceerd. Buiten de textielnijverheid kenden ook de metaalnijverheid, de houtzagerijen, grutterijen en de grafische nijverheid in 1860 reeds fabrieken waar stoommachines de werktuigen aandreef en de eerste zeepfabrikant volgde korte tijd later.

Voor de kinderbeid zijn vooral de textiel fabrieken van belang. Er werkten ook kinderen in andere fabrieken en (ambachtelijke) werkplaatsen, maar deze aantallen vielen in het niet bij die in de wol- en katoenfabrieken. Waarschijnlijk was een kwart van de arbeid(st)ers in de Leidse textiel fabrieken in 1860 jonger dan veertien jaar en ten minste 15% jonger dan twaalf jaar en daarvan was bijna de helft weer jonger dan tien jaar. Alles wijst erop dat de omvang van de kinderbeid in deze bedrijven vanaf het midden van de jaren veertig aanzienlijk gestegen was.⁵ Juist in de jaren

⁴ Vollen is een onderdeel van het productieproces waarbij de wollen stoffen vervilt werden, zodat schering en inslag niet of nauwelijks meer te onderscheiden zijn. De stoffen werden gestampt in grote kuipen gevuld met een mengsel met doorgaans volaarde en urine, later vervangen door chemische middelen.

⁵ Berekeningen omvang kinderbeid in: C. Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 69-77.

daarvoor, vooral in de jaren 1830-1840, waren een aantal bedrijven overgegaan op stoom. Weliswaar waren er nog tientallen niet-gemechaniseerde wolbedrijven, maar hun betekenis werd steeds kleiner. Voor zo ver deze niet alsnog in de jaren zestig mechaniseerden, ruimden zij bijna allemaal vóór 1875 het veld.

In *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw* stelde I.J. Brugmans dat mechanisatie de kinderarbeid teruggedrongen heeft, een visie die ook elders te vinden is.⁶ Zijn conclusie is echter grotendeels gebaseerd op onbetrouwbare cijfers.⁷ Voor tijdgenoten was het verband echter bijna vanzelfsprekend. Volgens de sociaal-geneeskundige Coronel was de invoering van stoomwerktuigen mét de toegenomen productie en concurrentie juist dé oorzaak van de kinderarbeid.⁸ De Leidse fabrikant A.H. Eigeman, voorzitter van de Vereniging van en voor Nederlandsche Industrieelen, wees als oorzaak aan 'de eenvoudige inrigting der machinerien, die, ligt werkende, niet meer vereischen dan een kinderhand, of kinderopzigt, om het werk, door dezelve te vervaardigen, te begeleiden; terwijl volwassene personen daartoe in den weg zouden zijn.'⁹ De Leidse cijfers bevestigden dat – zeker in deze fase van de industrialisatie – de mechanisering kinderarbeid bevorderde, zelfs van zeer jonge kinderen (de jongste was zes jaar oud).

Aan de spinmachines was vooral behoefte aan handigheid, zodat men daar jonge kinderen (en meisjes tot een jaar of zestien) goed kon gebruiken. Aan de nieuwe weefmachines kon men vrouwen en jongens vanaf 15 jaar inzetten in plaats van de volwassen, hooggekwalificeerde handwevers.¹⁰ Er bestond zeker een vraag naar de arbeid van kinderen en jongeren.

Er was ook voldoende aanbod. Er bestond een grote structurele werkloosheid in Leiden, die pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw wat minder werd. Het gevolg was grote armoede in de arbeidersgezinnen. De bedeling had, om met Pot te spreken, namelijk 'slechts een geringe

⁶ Zie noot 2.

⁷ C. Smit, 'Fabriekskinderen', 71.

⁸ S. Sr. Coronel, *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid, een handboek voor industriëlen, genees- en staathuisboudkundigen* (Haarlem 1861) 52.

⁹ A.H. Eigeman, *Philanthropie en nijverheid*, (overdruk uit de Ned. Industrieel van 27 maart 1870, RAL LB 58137/ p). Het stuk verscheen al eerder in het Leidsch Dagblad (LD) van 28 maart, 1 en 2 april 1863 als reactie op J.J. Cremers voorlezing van *Fabriekskinderen, een bede, doch niet om geld*.

¹⁰ Zie ook C. Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin' in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004* (Leiden 2005) 120.

“overlevingswaarde”.¹¹ Had men wel werk, dan waren de financiële problemen niet voorbij, want door het grote arbeidsaanbod bleven de lonen zeer laag en het loon van de fabrieksarbeider was daardoor onvoldoende om alle nodige uitgaven te dekken.¹² Weliswaar spraken diverse hervormers over ‘de liefdeloosheid en onverschilligheid’¹³ van de ouders, maar de verdiensten van andere gezinsleden dan de vader waren eenvoudigweg noodzakelijk om rond te komen. Dat zou pas in de loop van de twintigste eeuw veranderen. De financiële nood schiep in ieder geval voldoende aanbod van kinderen voor de fabrieken.

Kinderarbeid werd in eerste instantie ook gestimuleerd. Het Leidse Departement van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid (NMN) kreeg in 1841 steun van de verschillende Armbesturen voor het voorstel dat alle leden van het huisgezin, ook kinderen ‘van welke ouderdom ook’ zich beschikbaar zouden moeten stellen voor arbeid, op straffe van het stoppen van de bedeling.¹⁴ Het is dan ook niet zo vreemd dat twee van deze Armbesturen, de Hervormde Diaconie en het Rooms Katholiek Armbestuur, al in 1843 een toenemend schoolverzuim signaleerden, dat zij verbonden met de economische vraag naar (kinder)arbeid.¹⁵

De omvang van de kinderarbeid steeg gestaag tot 1860. In de jaren 1860-1864 namen de fabrikanten minder zeer jonge kinderen in dienst, waarschijnlijk vanwege de ondertussen uitgebroken discussie over kinderarbeid, die hen immers veel negatieve aandacht bezorgde.¹⁶ Echter, in 1874 bleek het aantal kinderen jonger dan twaalf weer toegenomen. Met de invoering van het Kinderwetje van Van Houten in 1874 verdwenen deze zeer jonge kinderen vrijwel geheel uit de fabrieken en werkplaatsen. Hun plaats werd deels ingenomen door meisjes van twaalf tot zestien jaar.

Aan het eind van de negentiende eeuw steeg het aantal kinderen van twaalf tot zestien jaar dat in fabrieken werkte sterk. Dat waren weer vooral meisjes: jongens van die leeftijd werkten vooral in de bouw en de ambachten. Deze stijging van kinderarbeid vond plaats nadat alleen de sterk

¹¹ G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 246.

¹² C. Smit, ‘Arbeidersvrouwen’, 123.

¹³ In dit geval Herman Zaalberg in de *Leidsche Courant* (LC) van 3 april 1861.

¹⁴ RAL, Archief Dep. Leiden Nederlandsche Maatschappij van Handel en Nijverheid, 47, Notulen 1841, bijlage 40, 50-51 en 57-59.

¹⁵ G.P.M. Pot, *Arm Leiden*, 184.

¹⁶ C. Smit, ‘Fabriekskinderen,’ 76-77.

gemechaniseerde bedrijven overgebleven waren. Deze gingen toen ook een nieuwe fase van vernieuwing in met de introductie van ringspinnmachines, gas- en elektromotoren. Net als in de periode 1840-1860 blijkt in de textielnijverheid verdere modernisering samen te gaan met verjonging van het personeel. Vergelijkbare ontwikkelingen deden zich overigens voor in de zeep-, biscuit- en conservenfabrieken en drukkerijen.¹⁷

In actie tegen kinderarbeid

Het Kinderwetje van 1874 was er niet vanzelf gekomen. Vanaf het midden van de jaren vijftig was steeds feller geageerd tegen fabrieksarbeid door kinderen. Rond 1860 werd er stevig over gediscussieerd en Leiden stond daarbij vol in de schijnwerpers. In oktober 1859 publiceerde de eerder genoemde Samuel Le Poole het artikel *Iets over de arbeid van kinderen in fabrieken* in *De Economist* en in de *Leidsche Courant*.¹⁸ Hij zou er nog veel vaker over schrijven, vooral in het eerstgenoemde, landelijke tijdschrift. De scriba van de Hervormde Diaconie, Herman Zaalberg (een wolhandelaar), greep het artikel aan om de Arbesturen op te roepen een actie tegen kinderarbeid op te zetten. Door de betrokkenheid van diverse liberale diakenen werd het van een actie tot een onderzoek, dat vervolgens uit het zicht verdween.¹⁹ De door het onderzoek verzamelde cijfers speelden echter wel een rol in het advies dat een geheel uit Leidenaren bestaande commissie van de NMN in 1861 uitbracht. Daarin werd onder meer opgeroepen tot wettelijke maatregelen ten aanzien van de leeftijd en arbeidsduur voor kinderen die in fabrieken

Samuel le Poole

¹⁷ Zie ook C. Smit, 'Arbeidersvrouwen', 102-118.

¹⁸ LC 21 oktober 1859, *De Economist* 8 (1859) 152-156.

¹⁹ C. Smit, 'Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid' in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1994* (Leiden 1994) 66-77.

werkten. Herman Zaalberg maakte deel uit van deze commissie, net als de hoogleraar Van der Boon Mesch en de fabrikant B.F. Krantz. In 1863 las J.J. Cremer in het Haagse *Diligentia* zijn in Leiden gesitueerde novelle *Fabriekskinderen* voor, een felle aanklacht tegen kinderarbeid. Waarschijnlijk hier mede door geïnspireerd kwam tien dagen later een dertigtal Leidse fabrikanten met een adres waarin ook zij opriepen tot wettelijke maatregelen.

A.H. van der Boon Mesch
(1804-1874)

Naar aanleiding van deze geluiden (en vele andere) benoemde Thorbecke op 30 september 1863 een Staatscommissie om de kwestie te onderzoeken. Voorzitter van deze commissie was een bekende van Herman Zaalberg, A.A.C. de Vries Robbé, inspecteur van het stoomwezen en voorstander van wetgeving op dit gebied. Naast hem en J. Zeeman, voorzitter van de Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde, benoemde Thorbecke ook drie liberale vertrouwelingen uit Leiden: W.C.D. Olivier (secretaris Kamer van Koophandel), J.C.G. Evers (hoogleraar medicijnen) en spinfabrikant Jan van Heukelom. Laatstgenoemde had zich in 1854 nog gekeerd tegen een initiatief van

het hoofdbestuur van de Vereeniging ter bevordering van de Fabrieks- en Handwerknijverheid (VFH) om het vraagstuk in studie te nemen. Uiteindelijk nam De Vries Robbé bij het advies van de Staatscommissie in 1869 een minderheidsstandpunt in: hij was als enige voor een wettelijke regeling van de arbeid. De anderen waren daar tegen. Aangezien de regering inderdaad niet van plan was een wet te maken om kinderarbeid te beperken, kwam het liberale kamerlid Samuel van Houten enige jaren later met zijn initiatiefwet. Die werd, weliswaar behoorlijk geamputeerd, in 1874 aangenomen.

De uitkomst van het werk van de Staatscommissie verraadt al dat niet iedereen in Leiden achter de verschillende initiatieven tegen kinderarbeid stond. In een ingezonden brief in de *Leidsche Courant* had A. Montagne zich al gekeerd tegen het beeld dat de industrie kinderen zou misbruiken.

Volgens hem was het aantal werkende kinderen 'onbeduidend.'²⁰ In 1860 werd Montagne hoofdredacteur van een nieuwe krant, het Leidsch Dagblad. Daarin keerde hij zich nog nadrukkelijker tegen de hervormers, berichtte uitgebreid over de VFH die zich keerde tegen het adres van de NMN, en publiceerde als reactie op de novelle van Cremer felle stukken van spinfabrikant Eigeman.²¹ Het adres van de Leidse fabrikanten werd door het Leidsch Dagblad 'min of meer ontrend' genoemd.²²

Onder het adres ontbraken de namen van een fiks aantal moderne Leidse fabrikanten, onder wie natuurlijk die van Van Heukelom en Eigeman. De ondertekenaars van het adres waren politiek-religieus gezien ook niet representatief voor de Leidse fabrikanten. Zij waren overwegend van katholieke en orthodox-protestantse huize, terwijl de meeste liberale fabrikanten ontbraken.²³ Ook B.F. Krantz had het adres niet ondertekend. Deze was sinds zijn lidmaatschap van de Leidse commissie van de NMN van mening veranderd. Hij betwistte nu niet alleen de zin daarvan, maar meende ook dat de wetgever niet de bevoegdheid had zich met arbeidszaken te bemoeien.²⁴ In politiek opzicht was Krantz ook van conservatief liberaal geworden. Voor de toenmalige Leidse liberalen was overheidsinmenging in de bedrijfsvoering, dus ook arbeidswetgeving, uit den boze.

Jan van Heukelom (1813-1886)

Opvallend is dat een aantal van de tegenstanders van arbeidswetgeving met een minstens zo verstrekkend alternatief kwamen.

²⁰ LC 16 december 1859.

²¹ In 1870 herplaatst in de Nederlandse Industrieel, zie noot 9.

²² LD 9 mei 1863.

²³ Uitgezonderd de katholieke eigenaren van de Leidsche Katoenmaatschappij (een grootgebruiker van kinderarbeid), die in de Leidse gemeenteraad tot de liberale stroming hoorden en Grofsmederijdirecteur Wolfson, die overigens te maken had met enige conservatieve/orthodoxe commissarissen. A.H. Eigeman was overigens een uitzondering andersom: hij kwam korte tijd later voor de conservatieve/antirevolutionaire combinatie in de raad.

²⁴ RAL, Archief Dep. LB NMNH, 69, notulen 20 juni 1863.

Zowel Montagne als Krantz sprak zich uit voor leer- of schoolplicht. Het Departement Leiden van de NMN, dat zich daar in 1860 nog impliciet tegen uitgesproken had²⁵, nam in 1863 dit standpunt van Krantz over. Ook Van Heukelom kwam tijdens zijn werk voor de Staatscommissie tot de conclusie dat leer- of schoolplicht een betere oplossing was.²⁶ De meerderheid van de Staatscommissie deed inderdaad het voorstel leerplicht in te voeren. Door hervormers als Coronel werd het advies van de Staatscommissie scherp veroordeeld en historici als Brugmans hebben dat oordeel overgenomen.²⁷ Weinigen hebben zich gerealiseerd dat dit voorstel grotere consequenties had voor de beschikbaarheid van kinderen voor fabrieksarbeid dan wat hervormers als Le Poole, Zaalberg, De Vries Robbé en Coronel op het oog hadden. Deze waren namelijk niet voor een algemeen verbod op kinderarbeid, maar bepleitten het zogenaamde halftime-stelsel waarin kinderen zes uur naar de fabriek en zes uur naar school zouden moeten.

Onderwijsvraagstukken

De hervormers zagen fysieke uitputting en onderontwikkeling en dreigend moreel verval als belangrijke gevaren van de fabrieksarbeid door kinderen. Maar daarnaast speelde ook het onderwijs een belangrijke rol in hun pleidooien, zoals ook moge blijken uit het door hen voorgestelde alternatief, het halftime-stelsel. De kinderen moesten naar school, en dat gingen ze niet.

De zorg over het toenemende schoolverzuim was sinds 1843 vaker geuit door de Armbesturen. Die zorg was terecht. De cijfers over het schoolbezoek, beschikbaar vanaf 1851, tonen een voortdurende daling tot 1860. Terwijl het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar tussen 1849 en 1859 licht steeg, daalde het aantal schoolgaande kinderen van ruim 5.000 tot ruim 3.600.²⁸ Volgens 'Z' (waarschijnlijk Herman Zaalberg) in de Leidsche Courant maakte slechts 37% van de kinderen van de 'werkklasse' in de leeftijd van acht tot veertien jaar gebruik van het schoolonderwijs.²⁹

²⁵ Zie ook LC 18 juli 1860.

²⁶ RAL, Archief (Siegenbeek) van Heukelom, 136.

²⁷ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 237.

²⁸ Smit, 'Actie of onderzoek', 58.

²⁹ LC 30 mei 1861.

Ook Montagne signaleerde dat in zijn eerder genoemde ingezonden brief als een groot probleem. Hij kwam eveneens met onrustbarende cijfers: slechts een minderheid van de kinderen tussen de zes en zestien jaar volgde onderwijs. Maar waar Zaalberg en de zijnen dit verschijnsel niet ten onrechte verbonden met de fabrieksarbeid, zocht hij een verklaring in de gebrekkige kwaliteit van het onderwijs. Als hoofdredacteur van het Leidsch Dagblad werd hij daarover explicieter. Montagne keerde zich toen met name tegen de Diaconiescholen, die na de Onderwijswet van 1857 opgericht waren.³⁰ Met zijn pleidooi voor leerplicht en openbaar onderwijs zette hij zich duidelijk af tegen diaken Zaalberg, maar feitelijk ook tegen Samuel le Poole. Deze grote pleitbezorger van het halftime-stelsel was in politiek opzicht antirevolutionair. De schoolstrijd diende zich reeds nadrukkelijk aan!

Waarom vonden de hervormers onderwijs eigenlijk belangrijk? Le Poole schreef in zijn *Pogingen voor een goede zaak* dat de fabrikant door het gebrek aan onderwijs 'datgene mist wat hem alleen tot een nuttigen en voordeel aanbrenghenden arbeider kan maken, wat hem zou doen leeren denken.' Maar het vervolg is onthullend: 'Wanneer er praktisch onderwijs wordt gegeven, kunnen zij op de school goede beginselen leeren. Zij kunnen daar hooren hoe een arbeider de belangen moet behartigen van hem die zijn "heer en meester" genoemd wordt. Trouw en eerlijkheid, zedelijkheid en goed gedrag – onmisbare vereischten voor een goed werkman – moeten van daar uitgaan en aldaar worden ingescherpt.'³¹ Er is geen sprake van het aanleren van bijzondere kwalificaties voor het werk in de moderne industrie of behoefte aan geschoolde arbeid. Gehoorzaamheid blijkt een grotere deugd dan kennis en inzicht. Coronel, als arts vooral gericht op de lichamelijke en psychische gevolgen van kinderarbeid, drukte zich vergelijkbaar uit: 'Zoo zullen wij hen leeren hunne pligten te vervullen in den stand waarin het Gode behaagd heeft hen te plaatsen.'³²

Voor hun medestander Zaalberg lag het gevaar van gebrek aan onderwijs vooral daarin, dat onwetendheid de werkman 'geheel onvatbaar maakt om bedacht te zijn op doeltreffende middelen om zijnen toestand te verbeteren, en om zijn maatschappelijk en huisselijk leven dienstbaar te maken aan de vermeerdering zijner stoffelijke welvaart.' Hiermee sloot hij

³⁰ LD 18 mei 1860. Diaconieschool: school opgezet door de diaconie en daardoor per definitie met godsdienstig karakter.

³¹ Le Poole, 'Pogingen', 248.

³² S. Sr. Coronel, 'Fabrikant en werkman', *De Economist* 10 (1861) 175.

aan bij de Verlichtingsidealen met betrekking tot het onderwijs. Maar zijn kerkelijke betrokkenheid kwam direct daarna om de hoek kijken: 'Dit gaat ook hand aan hand met de veronachtzaming van zijn godsdienstig leven.' Uiteindelijk ging het hem om zedelijkheid, godsdienst, het 'toekomstig volksgeluk en vermindering van pauperisme.'³³

Weinig bekend is dat de 'Leidse' commissie die de NMN adviseerde over maatregelen tegen kinderarbeid, tegelijkertijd een advies uitbracht over de kennis, geschiktheid en bekwaamheid der werklieden. Tekenend is dat daarin iedere verwijzing naar onderwijs ontbrak, terwijl zij toch in haar advies over kinderarbeid uitgebreid stil stond bij het schoolverzuim. Zij wilde werkgevers zelfs verplichten alleen kinderen in dienst te nemen, die geregeld naar school gingen, waarmee men impliciet aansloot bij de ideeën over een halftime-stelsel.³⁴

Duidelijk moge zijn dat de wens dat kinderen onderwijs zouden volgen in de visies van de hervormers weinig tot niets te maken had met nieuwe behoeften aan anders geschoold personeel ten gevolge van de industrialisatie. Het idee voor het halftime-stelsel was dan weliswaar ontleend aan de Engelse praktijk – hét voorbeeld van vooruitgang – de Leidse socioloog Th. Veld wees niet ten onrechte op de conservatieve betrokkenheid bij deze hervormingsbeweging. Hij plaatst het voorgestelde halftime-stelsel dan ook in 'een lange traditie van weeshuizen, werkkolonies en bedeling.'³⁵ Ook de pleidooien van Le Poole (en Coronel) voor een 'welwillend beschermheerschap' over de arbeiders door de ondernemers sluit aan bij een patriarchaal, conservatief wereldbeeld.³⁶ Het belang van het (lager) onderwijs was in dit wereldbeeld vooral gelegen in disciplineren, het bijbrengen van de juiste godsdienstige ideeën en/ of het opvoeden tot eerbare en nijvere burgers, niet in zelfontplooiing of relevantie voor de arbeidsmarkt.³⁷

De enige deelnemer aan het Leidse debat, die wel de behoefte aan (nieuwe) kennis vanuit de industrie koppelde aan de noodzaak van goed onderwijs, was Montagne, zowel in zijn ingezonden brief van 1859 als later in

³³ LC 30 mei 1861.

³⁴ Beide adviezen zijn opgenomen in de *Handelingen der Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid 1860* (Haarlem 1860).

³⁵ Th. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht* (proefschrift Leiden 1987) 46.

³⁶ S. le Poole, 'Iets over het arbeiden van kinderen in de fabrieken', *De Economist* 8 (1859) 155. Voor Coronel onder meer zijn 'Fabriekant en werkman', 170.

³⁷ Zie ook A. de Swaan, *Zorg en staat, Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1990) en S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983) en Th. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht* (Leiden 1987).

de kolommen van het Leidsch Dagblad.³⁸ Bij hem leidde dat echter tot een (voorzichtig) pleidooi voor schoolplicht.³⁹

School- of leerplicht was destijds vooral een actiepoint van hervormingsgezinde onderwijskrachten, verenigd in het Nederlands Onderwijzers Genootschap, die zich daarnaast ook tegen kinderarbeid keerden. Volgens Veld werd de discussie over leerplicht pas rond 1870 nadrukkelijker op de agenda geplaatst en ook buiten onderwijskringen gevoerd, vooral door de sociaal-liberalen. Hij ziet de beweging tegen kinderarbeid en voor leerplicht eigenlijk als één beweging. Van Houten had leerplicht oorspronkelijk inderdaad in zijn Kinderwetje opgenomen, maar dit deel van zijn wet haalde het niet.⁴⁰ Conservatieven en antirevolutionairen waren sterk tegen; eerstgenoemde omdat het ouderlijk gezag werd aangetast, laatstgenoemde omdat zij vreesden voor bevoordeling van het openbaar onderwijs. De meeste liberalen vonden het destijds nog een te vergaande vorm van staatsbemoeienis.

Opvallend in de Leidse situatie – want afwijkend van het beeld dat Veld van de landelijke ontwikkeling schetst – is dat de leerplicht al ruim vóór 1870 werd gepropageerd door mensen van buiten het onderwijs én dat dit juist mensen waren die zich uitspraken tegen wetgeving om de kinderarbeid te reguleren. Liberale fabrikanten als Krantz en Van Heukelom vonden blijkbaar wel dat er iets moest gebeuren, maar dan liever via een wet die de ouders iets verplichtte, dan dat de wetgever zich direct met de ondernemer bemoeide. Maar deze voorstanders van leerplicht waren daarnaast ook werkelijk geïnteresseerd in het onderwijs. Montagne toonde dat meer dan eens in de kolommen van zijn krant. Van Heukelom gaf daarvan eveneens regelmatig blijk, bijvoorbeeld als lid van de plaatselijke Schoolcommissie. Hij was ook nauw betrokken bij een initiatief van de Leidse afdeling van de VFH in 1855, waarbij onderwijs in de wis- en natuurkunde werd geregeld 'bepaaldelijk aan Fabriek & Handwerkslieden'.⁴¹ Net als Le Poole zond Van Heukelom zelf arbeiders naar deze opleiding, die verzorgd werd door Mathesis Scientiarum Genetrix (MSG), de in 1785 opgerichte Leidse avondvakschool.

Het is namelijk niet zo dat in Leiden het bewustzijn ontbrak dat voor de nieuwe nijverheid nieuwe kennis en vaardigheden nodig waren. De

³⁸ Met name in een reeks artikelen naar aanleiding van een serie Volksbijeekkomsten van de Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen van oktober 1862 tot februari 1863.

³⁹ Hoewel hij in het LD van 25 februari 1863 uitspreekt dat hij hoopt dat daarvoor geen wet nodig is.

⁴⁰ Veld, *Volksonderwijs*, 36-38, 61-69 en 77-79.

⁴¹ RAL, Archief Afd. Leiden VFH, brief 20 november 1855.

conservatief Van der Boon Mesch was al vanaf 1826 verbonden met het Industriecollege, waarbinnen hij nieuwe wetenschappelijke kennis aanbood aan de Leidse nijverheid. Via een subsidie van de NMN werd vanaf 1835 aan MSG onderwijs in werktuigkunde en 'stoom' aangeboden en vanaf 1855 kwamen daar dus op initiatief van de fabrikanten nieuwe cursussen voor arbeiders bij. Het ging hier echter uitsluitend om avond- en vervolgonderwijs, gericht op de vorming van een beperkte groep geschoolde arbeiders en technici.⁴²

Voor de grote massa van de fabrieksarbeiders was dit niet nodig. De meeste werkzaamheden in de nieuwe fabrieken vereisten geen vakscholing, enkel voor hen die de machines moesten onderhouden. Vanuit het productieproces bestond geen directe noodzaak voor goed lager onderwijs, behalve in de disciplinerende zin die we in de conservatieve visie terugzagen.

Vereeniging voor geregeld schoolbezoek

Het duurde nog bijna veertig jaar eer leerplicht een meerderheid in het Nederlandse parlement kreeg (1900). Ondertussen was er binnen de Leidse elite wel een belangrijke consensus ontstaan dat kinderen beter naar school konden gaan. In 1867 deed de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een brief uitgaan over middelen om het schoolverzuim tegen te gaan.⁴³ Dat leidde, mede onder invloed van het rapport van de Staatscommissie, eind 1869 tot de oprichting van de Leidsche Vereeniging ter bevordering van Geregeld Schoolbezoek.⁴⁴ Dit gezelschap zou tot de invoering van de Leerplichtwet actief blijven. Zonder wet om op terug te vallen probeerde zij 'vooral bij de lagere volksklasse de overtuiging te vestigen dat kennis macht is.'⁴⁵

In de Vereeniging waren tal van notabelen actief met diverse politiek-religieuze achtergronden. Mensen met nauwe banden met uiteenlopende kerkgenootschappen, inclusief predikanten en de katholieke deken van

⁴² Zie C. Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur' in: R.C.J. van Maanen, B.M.A. de Vries red., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3, 1795-1896* (Leiden 2004) 71-73.

⁴³ Brief dd. 15 oktober 1867 in RAL LB 54712 foliodeel.

⁴⁴ Verslag van de Handelingen van de Leidsche Vereeniging ter bevordering van Geregeld Schoolbezoek 1870, 2-3. De Jaarverslagen van de LVGS zijn opgenomen in het Jaarverslag van de gemeente.

⁴⁵ Verslag LVGS 1870, 13.

Rijnland en mensen uit de (para)medische sfeer (artsen, apothekers) waren zeker in het begin duidelijk oververtegenwoordigd. Fabrikanten werden pas aan het eind van de eeuw wat meer actief in de Vereeniging: op het oorspronkelijke verzoek om medewerking reageerde maar één fabrikant.⁴⁶ Maar men juichte ieder positief signaal van fabrikanten toe, bijvoorbeeld toen Eigeman in 1873 een elfjarig kind ontsloeg.⁴⁷ Bij de invoering van het Kinderwetje bleek echter dat deze in 1874 nog elf kinderen van tien en elf jaar in dienst had. Bij Le Poole werkte overigens zelfs een negenjarige.⁴⁸

Medewerking van fabrikanten was des te belangrijker, omdat duidelijk bleek dat fabrieksarbeid inderdaad een belangrijke oorzaak voor schoolverzuim was. Uit een inventarisatie van de Vereeniging bleek dat 519 van de 2788 kinderen tussen de zes en twaalf jaar niet naar school gingen, ruim 18%.⁴⁹ Daarvan werkten er 167. Er waren dus ook andere redenen. Zo wachtten 83 kinderen op een plaats op school - een misstand waarop de Vereeniging direct succesvol actie ondernam -, er waren er 50 ziek, van 41 kinderen hadden ouders bezwaar tegen de gevraagde vaccinatie (!), 36 waren 'onmisbaar in het huishouden' en voor 34 kinderen was de armoede op zich het probleem. (Fabrieks)arbeid was dus niet de enige, maar wel een zeer belangrijke reden voor schoolverzuim. In 1874 bleek het aantal kinderen onder de twaalf jaar in de fabrieken en (tabaks)werkplaatsen overigens gestegen.

De Vereeniging probeerde de zaken grondig aan te pakken. De stad werd opgedeeld in secties, waarbij de Heren der Gebuurte⁵⁰ werden ingeschakeld om de bevolking volledig in beeld te krijgen. Iedere sectie had haar eigen rapporteurs en actieve leden die op bezoek gingen bij de gezinnen waar schoolverzuim werd geconstateerd. Men probeerde de ouders te overtuigen dat de kinderen de lagere school toch af moesten maken. Het was een ambitieuze, arbeidsintensieve werkwijze. Binnen de kortste keren bleek deze opzet te hoog gegrepen en staakten diverse secties hun werkzaamheden.

Het Kinderwetje van 1874 veranderde de hele context en daarmee ook het accent binnen de activiteiten van de Vereeniging. Het was werkgevers in fabrieken en werkplaatsen nu verboden om kinderen jonger

⁴⁶ Verslag LVGS 1870, 6.

⁴⁷ Verslag LVGS 1873, 3.

⁴⁸ RAL SA 1816-1929, Notulen B&W 1874, bijlage 189.

⁴⁹ Verslag LVSG 1870, 7-8.

⁵⁰ Deze 'buurtheren,' voorzitters van zeer kleinschalige buurtorganisaties, speelden tot het eind van de negentiende eeuw een belangrijke rol bij de bevolkingsregistratie.

dan twaalf jaar in dienst te nemen. Dat wilde echter niet zeggen dat kinderen nu de lagere school afmaakten. Veel arbeiderskinderen verlieten de school direct nadat ze twaalf waren geworden. Ze maakten het schooljaar niet af, zelfs niet eens het semester, maar vertrokken per direct. ‘Schoolverzuim in den eigenlijke zin bestaat er weinig, het groote kwaad is dat de kinderen de school te vroeg verlaten,’ meldde de Vereeniging in 1875.⁵¹

Het antwoord van de Vereeniging was de oprichting van een school voor herhalingsonderwijs.⁵² Later zou men ook cursussen organiseren via MSG en via de in 1883 opgerichte Practische Ambachtsschool. De Vereeniging was daarmee een van de vele organisaties geworden, die een vorm van herhalingsonderwijs of bijscholing aanbood aan jonge fabriekarbeid(st)ers. Bij die organisaties waren overigens vaker ondernemers betrokken dan bij de bestrijding van schoolverzuim. Daarnaast hield de Vereeniging nog steeds gesprekken met ouders die hun kind te vroeg van school haalden – soms zelfs met succes – en probeerde men kinderen te belonen die de school afmaakten, onder meer door het organiseren van kinderfeesten.

Verder legde men zich eigenlijk neer bij de leeftijdsgrens die het Kinderwetje stelde, ook al waren daar nadelen aan verbonden. Jaar op jaar meldden de jaarverslagen na 1875 dat ‘moedwillig’ of ‘willekeurig schoolverzuim,’ dus van kinderen jonger dan twaalf jaar, eigenlijk niet voorkwam. Hoewel de Vereeniging daar niet of nauwelijks bij stilstond, nam het schoolverzuim in de jaren negentig echter weer toe. Na 1895 daalde het schoolbezoek in verhouding tot de totale Leidse bevolking en het verzuim steeg van (naar schatting) ruim anderhalf procent in 1890 tot bijna vier procent in 1899. Onder de jongens viel de stijging van het verzuim wel mee, maar onder de meisjes verviervoudigde het tot bijna vijf procent.⁵³

Wellicht dat in de periode 1890-1895 meer meisjes verzuimden doordat zij illegaal in de fabrieken gingen werken. Dat overtredingen van het Kinderwetje voorkwamen is zeker, de omvang daarvan is echter onbekend. Het is echter ook mogelijk dat deze stijging veroorzaakt werd doordat in 1896 het grondgebied van Leiden werd uitgebreid en dat de

⁵¹ Verslag LVGS 1875, 1.

⁵² Herhalingsonderwijs: onderwijs waarin de leerstof van het lager onderwijs herhaald, geoefend en uitgebreid werd.

⁵³ Cijfers uit de bijlage XXXI van de betreffende gemeenteverslagen, gecorrigeerd met een aanname voor leerlingen uit buitengemeenten.

bewoners van de geannexeerde semi-agrarische gebieden rond Leiden minder discipline op dit punt hadden. Per slot van rekening was landarbeid uitgezonderd in het Kinderwetje. In de industrie en ambachten was de controle op de uitvoering van deze wet juist verscherpt, doordat de Arbeidswet van 1889 een arbeidskaart voorschreef voor kinderen van twaalf tot zestien jaar. Maar in dezelfde periode steeg eveneens het aantal meisjes van twaalf tot zestien dat legaal in de fabrieken werkte. Uit de verstrekte arbeidskaarten blijkt dat zeer veel meisjes van twaalf jaar rechtstreeks de fabriek ingingen.⁵⁴

Kinderen aan het werk in een 19e eeuwse spinnfabriek in Leiden

Zowel bij de toename van het verzuim als bij de toename van jong personeel in de fabrieken ging het vooral om meisjes. Dat maakt het aannemelijker dat het verzuim mede veroorzaakt werd door fabrieksarbeid. Het lijkt er sterk op dat het schoolbezoek afnam én het schoolverzuim toenam doordat in de fabrieken weer meer behoefte was aan goedkope arbeid, in concreto van jonge meisjes.

Aan het begin van de twintigste eeuw ontstond een nieuwe situatie. In 1901 werd de Leerplichtwet ingevoerd, waarin het afmaken van de lagere school verplicht werd gesteld. De gemeente moest in dit kader een Commissie tot wering van Schoolverzuim instellen. De Vereeniging besloot zich in reactie daarop voortaan alleen te richten op de bevordering van het

⁵⁴ C. Smit, 'Arbeidersvrouwen,'.

herhalings- en vakonderwijs.⁵⁵ In de nieuwe commissie werden overigens wel drie bestuursleden van de Vereeniging opgenomen.

Leerplicht en schoolverzuim

De nieuwe Commissie ging redelijk optimistisch aan het werk. Opvallend is het begrip waarmee men het schoolverzuim tegemoet trad, zeker in het begin. Men vond het 'pijnlijk' aan te dringen op schoolgang, wanneer de gezinnen de inkomsten van het kind nodig hadden. Zo constateerde men in 1903 bij tweeëndertig ouders dat deze het 'zeer treurig [vonden], dat zij hun kinderen van de school moesten nemen. Zij hadden hen liever nog wat laten leeren, doch... het groote gezin en de weinige inkomsten van den vader waren oorzaak, dat zij zich gedrongen gevoelden, hun kinderen aan het werk te zetten.' Men liet deze ouders gaan met de raad er nog eens goed over na te denken. Daarnaast waren er twintig gezinnen van zeer arme mensen, die 'niet bij machte' waren hun kinderen naar school te laten gaan. 'De Commissie begreep dit en kon niet van zich verkrijgen, op schoolbezoek aan te dringen. Ach, naast het verstand spreekt toch ook het hart.'⁵⁶

Pas in 1905 was er voor het eerst sprake van een boete, die 'hoogst waarschijnlijk' gegeven zou worden. Het ging om een extreem geval, waarbij de vader zelf fl. 6,75 per week verdiende en vijf kinderen samen nog eens fl. 11,35 binnenbrachten. Ondanks dat de gezamenlijke inkomsten ruim te noemen waren, wilde de moeder dat ook het zesde kind direct zou gaan werken wanneer het twaalf werd, zonder de school af te ronden.⁵⁷ In de loop der tijd verschenen in de verslagen meer klachten over onwillige ouders of vaders die het gezin in armoede stortten door te veel te drinken of in het gevang te belanden. In 1908 stelde men zelfs dat de meeste ouders die op het matje geroepen werden 'niet doordrongen zijn van de hooge waarde van goed onderwijs en minachting toonen voor de Leerplichtwet.'⁵⁸ Boetes hielpen niet: 'Die weten zoo goed, wat er overblijft, als de opgelegde boete afgetrokken wordt van het verdiende loon.'⁵⁹ Maar over het algemeen

⁵⁵ Verslag LVGS 1900 in GV 1900, 172.

⁵⁶ GV 1903, bijlage XXVII.

⁵⁷ GV 1905, bijlage XXVII.

⁵⁸ GV 1908, bijlage XXVII.

⁵⁹ GV 1907, bijlage XXVII.

verklaarde men het verzuim uit werkloosheid en armoede en toonde men begrip voor welwillende ouders die hun kinderen toch niet naar school stuurden. Immers, de ouders van de grote gezinnen 'snakken naar het ogenblik, waarop hun kinderen eenig geld zullen thuis brengen.'⁶⁰

Het werk bleek frustrerend. Het schoolverzuim nam namelijk niet af, integendeel. Het schommelde eerst tussen de vijf en zes procent en steeg na 1905 zelfs tot zeven procent. In dezelfde jaren nam de werkloosheid in Leiden toe en de Commissie zag daarin een verklaring voor de toename van het verzuim. Daarnaast nam ook het verzuim wegens besmettelijke ziekten - met name hoofdzeer - toe. Het schoolverzuim onder meisjes was trouwens nog steeds beduidend groter dan onder jongens. De kinderen weer naar school krijgen wanneer zij eenmaal aan het werk waren gegaan, lukte 'zelden of nooit.'⁶¹ In 1907 keerde een jongen terug in de schoolbanken, een gebeurtenis 'zóó zeldzaam, dat het schoolhoofd dit schriftelijk rapporteerde.'⁶²

Het grote probleem zat volgens de Commissie in het feit dat de leeftijdsgrens van de Arbeidswet niet correspondeerde met de Leerplichtwet. Volgens de Arbeidswet konden kinderen immers al een arbeidskaart krijgen zodra zij twaalf werden, terwijl de Leerplichtwet geen leeftijdsgrens stelde en eiste dat de school werd afgemaakt. Al in 1902 pleitte men ervoor dat de Arbeidswet zou worden aangepast, zodat men geen arbeidskaart kon krijgen zolang men leerplichtig was. Aan de andere kant vond men een leeftijdsgrens van dertien jaar voor de leerplicht 'billijk.'⁶³ Op de leeftijdsgrens binnen de Leerplichtwet kwam men nauwelijks nog terug, maar de opmerking dat de Arbeidswet aangepast moest worden werd een jaarlijks terugkerend refrein in de verslagen van de Commissie.

Groot was de vreugde dan ook toen in 1911 de Arbeidswet inderdaad in deze zin werd aangepast. Bitter was de teleurstelling echter toen in 1913 het schoolverzuim, na een daling in 1911 en 1912, weer tot bijna vijf procent steeg. 'Nu fabriek en werkplaats voor het kind gesloten zijn, moest het getal opgeroepen steeds dalen. Het omgekeerde is geschied. Zouden veel ouders leren, hoe men een wet kan overtreden?'⁶⁴ Sneller berechten en straffen moest in hun ogen echter toch beperkt blijven

⁶⁰ GV 1902, bijlage XXVII.

⁶¹ GV 1905, bijlage XXVII.

⁶² GV 1907, bijlage XXVII.

⁶³ GV 1902, bijlage XXVII.

⁶⁴ GV 1913, bijlage XXVII.

tot recidivisten. De meerderheid van de goedwillende ouders wilde men vooral overtuigen.

Het jaar daarop was men positiever: er was minder verzuim geweest. Dat kwam echter doordat de scholen door de mobilisatie van het leger langer dicht waren gebleven.⁶⁵ Hoe het verzuim zich in die nieuwe omstandigheden zou ontwikkelen, was maar de vraag...

Conclusies

De industrialisatie maakte de inschakeling van kleine kinderen in het arbeidsproces mogelijk. Tegelijkertijd bestond er binnen de nijverheid een grote behoefte aan goedkope, ongeschoolde arbeid, zeker binnen de textielindustrie, maar aan het eind van de negentiende eeuw ook in andere moderne fabrieken. Kinderen konden daarin voorzien en deden dat ook tot wetgeving daar grenzen aan stelde. Door de lage lonen en de structurele werkloosheid hadden de arbeidersgezinnen de verdiensten van de kinderen ook nodig. Zowel tijdens de eerste fase van industrialisatie (1830/40-1860) als tijdens de verdere modernisering vanaf 1895 blijkt sprake van een toename van de arbeid van kinderen en jongeren: in Leiden temperde de mechanisering de kinderarbeid zeker niet.

Met name in de periode 1840-1860 leidde dat tot een groot en groeiend schoolverzuim. De weerstand tegen kinderarbeid onder delen van de burgerij kwam voor een deel voort uit de ongerustheid over dit schoolverzuim. Deze ongerustheid had echter niets te maken met de vrees dat de nieuwe industrie nieuwe kennis of vaardigheden tekort zou komen, maar meer met de wens tot disciplinering en met verwachtingen ten aanzien van het algemeen maatschappelijk nut van onderwijs. Opvallend daarbij is dat juist tegenstanders van arbeidswetgeving leerplicht als alternatief voorstelden, terwijl de voorstanders van arbeidswetgeving een combinatie van arbeid en onderwijs bepleitten (halftime-stelsel). Niet de tegenstanders van arbeidswetgeving, maar eerder de voorstanders, de hervormers, gaven blijk van een conservatieve kijk op (de betekenis van) het onderwijs.

Het Kinderwetje beperkte het schoolverzuim onder de allerjongsten, maar kon niet verhinderen dat veel arbeiderskinderen de lagere school voortijdig verlieten. Zelfs de Leerplichtwet van 1900 kon dit probleem niet oplossen, zeker niet zolang deze wet niet goed was afgestemd met de

⁶⁵ GV 1914, bijlage XXVII.

Arbeidswet van 1889. Belangrijker is echter dat de factoren die eerder de fabrieksarbeid van zeer jonge kinderen veroorzaakten – de behoefte aan goedkope arbeid, de werkloosheid en de lage lonen – bleven bestaan. De aanpassing van de Arbeidswet van 1911 had daardoor slechts een beperkt effect.

De verschillende Leidse hervormers en filantropen die zich in de loop der tijd met kinderarbeid en schoolverzuim bezighielden, kwamen doorgaans niet met werkelijk vergaande initiatieven. In de handhaving van de Leerplichtwet toonden zij een grote mate van lankmoedigheid, mede ingegeven door hun begrip voor de situatie van de arbeidershuishoudens. Hoewel de activiteiten van Le Poole en het adres van Leidse fabrikanten uit 1863 anders suggereren, kregen zij van de kant van de Leidse fabrikanten weinig medewerking om het probleem van kinderarbeid en schoolverzuim aan te pakken.